

*Iseljavanje stanovništva iz sela i poljoprivrede**

(Nekoliko podataka i zapažanja)

Vlado Puljiz

1. PODACI O NAPUSTANJU POLJOPRIVREDE I SELA

U našoj je zemlji godine 1948. bilo 10.646 tisuća poljoprivrednih stanovnika, 1953. godine 10.340 tisuća, a 1961. godine 9.307 tisuća poljoprivrednih stanovnika. Broj poljoprivrednog stanovništva se dakle ukupno smanjio za 1.339 tisuća, a u razdoblju 1953—1961. godine za 1.038 tisuća, odnosno za 10%. Godišnje smanjenje poljoprivrednog stanovništva za razdoblje 1953—1961. iznosilo je 129 tisuća ili 1,25%.

Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu opalo je od 67,2% u 1948. godini na 60,8% u 1953. godini, te na 50,2% u 1961. godini. Ako se tom smanjenju poljoprivrednog stanovništva doda i prirodni priraštaj, onda je — prema nekim procjenama — ukupan transfer poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti između 1948. i 1961. godine iznosio 2.848 tisuća stanovnika, a u razdoblju 1953—1961. godine iznosio je 1.832 tisuće.¹

Prelazak aktivnih poljoprivrednika u nepoljoprivredne djelatnosti ne znači uvijek i napuštanje individualnog gospodarstva. Znatno broj poljoprivrednika ili njihovih potomaka zaposlio se u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti, ali istovremeno nije napustio gospodarstvo, odnosno zemljišni posjed; na njemu još uvijek stanuje i s njim održava manje ili više intenzivnu razmjenu i veze. Prema jednoj drugoj procjeni, u periodu između 1949. i 1960. godine individualna poljoprivredna gospodarstva napustilo je oko 2.167 tisuća lica (aktivnih i uzdržavanih), koja su prešla u druge vrijedne grane.² Kao što se odmah vidi, postoji znatna razlika između broja onih koji su napustili poljoprivredu i onih koji su napustili poljoprivredno

^{*)} Ovaj članak je znatno prerađena i podacima dopunjena verzija referata što ga je autor (po naslovu *Iseljavanje iz sela i poljoprivrede*) podnio na savjetovanju o selu, održanom na Zlatiboru u svibnju prošle godine. (Primjedba redakcije.)

¹ Bratislava Maksimović: »Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti« *Stanovništvo*, 1/1964, str. 5—19.

² Petar Marković: »Napuštanje individualnog poljoprivrednog gospodarstva«, *Naše teme*, 6/1965, str. 828—834.

gospodarstvo. Na osnovu toga se u literaturi i ustalilo razlikovanje na potpunu (napuštanje gospodarstva) i polovičnu deagrarijaciju (zapošljavanje izvan posjeda ali ostajanje na njemu). Iako je polovična deagrarijacija fenomen koji je prisutan u gotovo svim zemljama u kojima poljoprivredno stanovništvo prelazi u nepoljoprivredne djelatnosti, ipak je on u nas, iz više specifičnih razloga, veoma naglašen.³

Na trećem mjestu treba spomenuti iseljavanje iz sela u gradove, odnosno ruralni eksodus. Budući da u selu već sada ima oko 30% nepoljoprivrednog stanovništva, to sve stanovništvo koje preseljava iz sela u gradove, nije poljoprivredno. Ipak je (zbog veoma niskog koeficijenta urbanizacije) broj stanovnika koji preseljava iz sela u grad mnogo manji od broja poljoprivrednika koji prelaze u nepoljoprivredne djelatnosti, pa čak manji i od broja onih koji napuštaju individualno gospodarstvo. Poslužimo se i tu statističkim podacima: u toku osam godina — između 1953. i 1961. godine — broj stanovnika u gradovima povećao se od 3.688 tisuća, na 4.758 tisuća, odnosno za 1.071 tisuću. Ako se od toga oduzme prirodni priraštaj stanovnika u tim gradovima, onda je za to vrijeme, prema procjenama dr Ivanke Ginić, iz sela u gradove migriralo 666 do 733 tisuće ljudi.⁴

Realno je pretpostaviti da je velik broj onih koji su napustili gospodarstvo otišao iz vlastitog sela. Budući da svi oni sigurno nisu obuhvaćeni migracijama selo—grad, to se može zaključiti da su u nas još uvijek veoma intenzivne međuseoske migracije, bilo na užem nivou — prema atraktivnim seoskim naseljima, ili iz zaostalih i siromašnih u bogatija poljoprivredna područja.⁵

Da s nekoliko statističkih pokazatelja rezimiramo izlaganje o dinamici napuštanja poljoprivrede, individualnih gospodarstava i sela u pedesetim godinama:

- između 1953. i 1961. godine poljoprivredu je godišnje napuštalo oko 229 tisuća stanovnika,
- između 1949. i 1960. individualna je gospodarstva godišnje napuštalo oko 187 tisuća stanovnika,
- u periodu 1953—1961. prosječno je iz sela u gradove godišnje preseljavalo 83 do 92 tisuće lica,
- od toga je godišnje preseljavanje poljoprivrednog stanovništva u gradove iznosilo između 58 i 65 tisuća.

To su osnovni podaci o napuštanju sela i poljoprivrede u pedesetim godinama, tj. u godinama veoma burne industrijalizacije naše zemlje. Oči-

³ Godine 1960. kada je obavljen popis poljoprivrede, od ukupnog broja gospodarstava 39% bila su tzv. mješovita i nepoljoprivredna. Na tim gospodarstvima živjelo je 1.306.406 zaposlenih, odnosno 44% od svih zaposlenih u društvenoj privredi 1960. godine. Prema popisu iz 1969. godine, broj stalno zaposlenih na gospodarstvima povećao se na 1.449 tisuća ili za 11%. To povećanje je dosta osjetno, iako je manje od povećanja u prethodnom razdoblju. Broj gospodarstava sa stalno zaposlenim licima povećao se od 1.018 tisuća 1960. na 1.161 tisuću 1969. godine ili za 14%. Od svih gospodarstava, onih sa stalno zaposlenim članovima bilo je 43%, a od svih zaposlenih na individualnim je gospodarstvima živjelo oko 40%.

⁴ Dr Ivanka Ginić: *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije*, Beograd, IDN, 1967, str. 84. Treba, međutim, imati na umu da se 1961. godine — u odnosu na 1954 — povećao i broj gradskih naselja, pa je, prema proračunu Ivanke Ginić, ukupan porast gradskog stanovništva s tim novim gradovima iznosio 1.553 tisuća.

⁵ Samo u sela na području Slavonije između 1956. i 1964. godine uselilo se 9.899 domaćinstava iz Bosne i Hercegovine, Like, Korduna, Dalmacije i drugih siromašnih krajeva, i ona su tu osnovala isto toliki broj gospodarstava.

gledno je da je intenzitet deagrarijacije bio veoma visok i da su se osnovne strukture stanovništva u tom razdoblju bitno pomjerile.⁶

Postavlja se pitanje kako je deagrarijacija tekla poslije posljednjeg popisa stanovništva 1961. godine, čiji su podaci ne samo vremenski nego i u pogledu karakteristika transformacije našega društva i privrede, već prilično neupotrebljivi za pouzdaniju ekstrapolaciju.

Osnove za procjene predstavljaju podaci popisa poljoprivrednika iz 1969. godine.⁷ Nama su ključna dva podatka: broj stanovnika i broj stalno zaposlenih na individualnim gospodarstvima.

Broj stanovnika koji žive na individualnim gospodarstvima smanjio se od 12.590 tisuća u 1960. na 12.084 tisuće u 1969. godini. Istovremeno se broj zaposlenih na individualnim gospodarstvima povećao od 1.306 na 1.449 tisuća.

Pod pretpostavkom da svi poljoprivredni stanovnici žive na individualnim gospodarstvima, njihov se broj može dobiti odbijanjem »nepoljoprivrednog« od ukupnog stanovništva na gospodarstvima. Postupak je, naravno, aproksimativan, ali ga vrijedi izvesti.

Prema našoj ekstrapolaciji, godine 1961. na gospodarstvima je bilo 12.540 tisuća stanovnika, od čega 9.307 poljoprivrednog, a 3.243 tisuće nepoljoprivrednog statusa. Na jednog stalno zaposlenog stanovnika koji je živio na gospodarstvu dolazilo je još 1,43 nepoljoprivrednika. Ako taj isti koeficijent (odnos broja stalno zaposlenih i ostalih nepoljoprivrednika) pomnožimo s brojem stalno zaposlenih stanovnika koji su 1969. godine živjeli na gospodarstvima, proizlazi da je na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima bilo 3.521 tisuća nepoljoprivrednog stanovništva. Kada taj kontingent stanovništva odbijemo od ukupnog stanovništva na gospodarstvima, ostaje da je u našoj zemlji bilo 8.563 tisuće poljoprivrednog stanovništva ili 42%.⁸

⁶ Deagrarijacija je najuočljiviji socijalni proces u svim zemljama u kojima je brza industrijalizacija i ekonomski razvitak uopće. Ilustracije radi navodimo podatke za četiri zemlje koje su sve do nedavno imale dosta brojno poljoprivredno i seosko stanovništvo.

Prema podacima C. Barberisa (»Le modèle italien de l'exode agricole«, *Etudes rurales*, 21/1966, p. 81—100), u razdoblju između 1951. i 1961. godine u Italiji je godišnji transfer u nepoljoprivredne djelatnosti obuhvaćao oko 70.000 poljoprivrednih porodica, s 460.000 lica, od čega 260.000 aktivnih.

Michel Gervais, Claude Servolin i Jean Weil u knjizi *Une France sans paysans*, (Ed. du Seuil, Paris, 1965), iznose podatak da je između 1954. i 1962. godine u Francuskoj poljoprivredu napustilo 1.467.000 lica.

U Španjolskoj se od 1960. do 1965. godine broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva smanjio za oko 900.000. (Vidi tematski broj časopisa *Revista de estudios agro-sociales*, 58/1967).

U knjizi Vasilja Todorova: *Migracionni procesi i njakoi socijalno-ekonomičeski i kulturno-bitovi problemi na seloto* (Izdanje Bugarske akademije nauka, Sofija, 1968) iznosi se podatak da se u ovoj zemlji u razdoblju 1961—1965. iz sela u gradove preselilo 411 tisuća stanovnika, ili oko 80 tisuća godišnje. Poljoprivredu, kao granu djelatnosti, sigurno je napustio osjetno veći broj stanovnika.

⁷ Opširnije informacije o tom popisu, dao je Svetozar Livada u članku »Promjene socijalno-ekonomske strukture poljoprivrede i sela u svjetlu novijih podataka«. *Sociologija sela*, 26/1969, str. 3—12.

⁸ Nabrojiti ćemo neke moguće prigovore ovako izvedenoj procjeni. Prvo ćemo upozoriti na one koji signaliziraju veći broj poljoprivrednog stanovništva:

— *Znatno se smanjila stopa zapošljavanja u društvenoj privredi*. To je svakako najozbiljniji razlog da se prigovori ovoj procjeni. U razdoblju 1953—1961. godine broj zaposlenih u društvenoj privredi povećavao se godišnje za oko 175 tisuća, a u razdoblju 1961—1968. g. za oko 50 tisuća. U 1966. i 1967. godini broj zaposlenih u društvenoj privredi čak se i smanjio. Porast zaposlenosti zabilježen je 1968. godine, a u 1969. godini ponovo je zabilježena visoka stopa zapošljavanja.

— *Svo poljoprivredno stanovništvo ne živi na individualnim gospodarstvima*. U društvenom sektoru poljoprivrede ima zaposlenih koji žive izvan posjeda. Evo kako stoji stvari: krajem 1968. godine u poljoprivrednoj djelatnosti društvenih organizacija bilo je zaposleno 148.750 osoba. Od toga ih je bilo 14.948 s visokom i srednjom školom. Ostalo su visokokvalificirani (6.834), kvalificirani (42.124) i nekvalificirani radnici (84.844). Može se računati da 20 tisuća njih ne živi na vlastitom posjedu. Uostalom, niski osobni dohoci ne omogućavaju poljoprivrednim radnicima drugačiji status.

— *S obzirom na povećanje broja stalno zaposlenih na gospodarstvima, smanjio se koeficijent kojeg smo preuzeli iz 1961. godine* (odnos broja stalno zaposlenih na gospodarstvima i broja nepoljoprivrednog stanovništva na gospodarstvima). S porastom broja zaposlenih smanjuje se i broj lica koja oni izdržavaju, pa tako i veličina domaćinstava koja žive na posjedu. Broj članova koji žive na jednom

Dakle, ukupno smanjenje poljoprivrednog stanovništva u tom razdoblju iznosi oko 744 tisuće ili 8,0%. Godišnje se poljoprivredno stanovništvo smanjivalo za 93 tisuće ili za 1,0% (stopa deagrarijacije). Dakle, deagrarijacija je bila nešto sporija nego u periodu 1953—1961. godine, kada je ova stopa iznosila 1,25%.

Za izračunavanje ukupnog transfera poljoprivrednog stanovništva u druge djelatnosti, smanjenju poljoprivrednog stanovništva treba dodati prirodni priraštaj poljoprivrednog stanovništva. Za takav proračun mi smo se, u nedostatku preciznih pokazatelja, služili stopom prirodnog priraštaja ukupnog stanovništva, koja je, kako smo ranije spomenuli, nešto veća nego za poljoprivredno stanovništvo, pa je u tom smislu i moguće vršiti korekcije ovih podataka.

Naime proizlazi:

— da je ukupni transfer poljoprivrednog stanovništva u druge djelatnosti u razdoblju 1961—1969. godine iznosio oko 1.600 tisuća stanovnika,

— da je godišnji transfer poljoprivrednog stanovništva u druge djelatnosti iznosio oko 200 tisuća stanovnika.

Slične se procjene mogu izvesti i za napuštanje gospodarstva:

— gospodarstva je napustilo ukupno oko 1.630 tisuća lica,

— gospodarstva je godišnje napuštalo oko 204 tisuća lica.

Usporedba podataka za dva međupopisna razdoblja je zanimljiva. U razdoblju 1953—1961. godine bilo je intenzivnije napuštanje poljoprivrede (veće smanjenje poljoprivrednog stanovništva), dok je u drugom razdoblju, 1961—1969. godine, intenzivnije napuštanje gospodarstva.

Što se tiče samog ruralnog eksodusa — tj. preseljavanja iz sela u gradove, zbog cijelog niza okolnosti veoma je riskantno vršiti procjene. Veće napuštanje gospodarstava indicira da je i to iseljavanje bilo značajno. Međutim, jedan dio stanovnika koji je napustio posjede, ostao je i u samom selu.

gospodarstvu iznosio je 4,81 1960. godine, a prošle, 1969. godine, iznosio je 4,59, što je značajno smanjenje.

Ima, međutim, indikatora koji govore u suprotnom smislu, odnosno koji mijenjaju efekt gornjih prigovora:

— *Osjetno je opao opći priraštaj stanovništva, posebno seoskog i poljoprivrednog.* U razdoblju 1953—1961. prirodni priraštaj stanovništva iznosio je oko 15 promila godišnje, a u razdoblju 1961—1968. oko 12 promila.

Danas je prirodni priraštaj poljoprivrednog stanovništva u našoj zemlji manji od prosjeka za svo stanovništvo. (Bratislava Maksimović iznosi podatak da je u razdoblju 1953—61. prirodni priraštaj svog stanovništva iznosio 14,8 promila, a poljoprivrednog 14,0 promila. Poslije toga se ta razlika sigurno povećala). U razvijenijim krajevima te su razlike naročito velike. Za 1963. godinu dr Miljenko Rendulić iznio je podatke prema kojima je u svim demografskim rajonima SR Hrvatske prirodni priraštaj bio veći na gradskom nego na seoskom području, a u nekim je područjima razlika bila frapantna. (»Tendencija demografskih kretanja u SR Hrvatskoj«, *Naše teme*, 6/1965, str. 818—827.)

— *U posljednjem razdoblju za rad su stasale generacije koje su rođene za vrijeme rata, a koje su malobrojne.* To je imalo utjecaja na stope zapošljavanja. Godine 1961. u starosnoj grupi 15—19 godina, koja je rođena u ratu, bilo je 1.378.104 lica. Za usporedbu navodimo da je tada u dobi 10—14 godina bilo 1.832.941 lice, u dobi 20—24 godine bilo je 1.585.552 lica, a u dobi 25—29 godina 1.647.532 lica. Dobna grupa 15—19 godina svakako predstavlja »ožiljak« u stablu života.

— *Opao je broj stanovnika koji živi na gospodarstvima.* To smanjenje iznosi 4% za cijelu zemlju. Podsjetimo se da se broj stanovnika na gospodarstvima u razdoblju 1953—60. smanjio za 1,7%, a ipak se istovremeno broj poljoprivrednog stanovništva smanjio za 10%. Poznato je, naime, da se poljoprivredno stanovništvo smanjuje brže od stanovništva koje živi na gospodarstvima.

— *Velik broj aktivnih lica s individualnih gospodarstava zaposlio se u inozemstvu.* Oni se u nas ne vode kao nepoljoprivrednici, iako imaju statusna obilježja zaposlenog osoblja (mjesečni dohodak, zdravstveno i socijalno osiguranje, radni staž i slično). Takvih lica, koji su na rad u inozemstvo otišli s posjeda, vjerojatno ima oko 200 tisuća, a s uzdržavanim članovima čine kontingent od oko 400—450 tisuća lica. To je velik broj koji će, kada se uzme u obzir, osjetno revidirati statistike o socijalno-ekonomskoj strukturi našega stanovništva.

K tome još naše demografske prognoze ne uračunavaju vanjske migracije koje su veoma intenzivne, naročito s individualnih gospodarstava. Itd. Itd.

Pod pretpostavkom da je odnos stanovništva koje živi na gospodarstvima i seoskog stanovništva ostao u istim proporcijama, u prošloj godini u našoj zemlji u selima je živjelo oko 13 mil. ili 65% stanovnika.⁹

No da se vratimo objašnjenjima nekih uočenih tendencija u deagrari-zaciji i deruralizaciji stanovništva. Promjene u ekonomskom razvoju utje-cale su na kvalitet i oblike agrarnog i ruralnog eksodusa. U prvom razdo-blju industrijalizaciju je pratila masovna, ali pretežno polovična deagra-rizacija. Industrija se disperzirala u svim regijama, otvarali su se proiz-vodni i drugi kapaciteti na domak mnogim selima, pa su i mogućnosti pre-laska u nepoljoprivredne djelatnosti, bez napuštanja posjeda, bile velike. Osim toga, zapošljavala se mahom nekvalificirana, za nepoljoprivredne po-slove nepriučena radna snaga. Prelazak radne snage iz poljoprivrede u druge djelatnosti bio je više direktan, bez pripreme za nepoljoprivredni rad, pa mnogi zaposleni nisu napuštali zemljišni posjed koji im je ostao kao do-datni osnov materijalne egzistencije. Tako je i nastala veoma brojna kate-gorija mješovitih gospodarstava, odnosno seljaka-radnika.

Industrijski razvoj naše zemlje u novijem razdoblju obilježava inten-zivnija proizvodnja, selekcioniranje kapaciteta, koncentracija privrede u određene centre i sl. Nestali su mnogi mali lokalni nerentabilni privredni kapaciteti koji su zapošljavali uglavnom seosku radnu snagu vezanu za ze-mljišni posjed. Za vanpoljoprivredno zanimanje danas se sve više traži opća i specijalizirana naobrazba. Prelazak iz poljoprivrede u druge djelat-nosti odvija se putem školovanja. Zapošljavanje s kvalifikacijom omogućava bolju zaradu, pa prema tome i veću mogućnost instaliranja izvan posjeda. Polovičnu deagrari-zaciju sve više zamjenjuje potpuna, a oni koji prelaze u nepoljoprivredni sektor, više nego do sada napuštaju gospodarstvo i odlaze u grad. Socijalnu pokretljivost sve više prati i prostorna pokretljivost. Ta-kva perspektiva eksodusa očigledno nije dugoročna. Nakon usmjerenog i intenzivnog razvoja sigurno će doći do širenja privrednih i neprivrednih kapaciteta u prostore oko gradskih centara pa i udaljenijih sela.¹⁰

2. EKONOMSKO ZNAČENJE DEAGRARIZACIJE

U novije vrijeme uglavnom nema kontraverzi o ekonomskoj korisnosti smanjivanja broja poljoprivrednog stanovništva. Pomoću stope smanjenja poljoprivrednog stanovništva često se procjenjuje brzina ekonomskog raz-voja neke zemlje. Redukcija broja poljoprivrednika neizbježna je posljedica ekonomskog razvoja. Transfer radne snage iz poljoprivrede uvjet je raz-voja industrije. S druge strane, ni poljoprivreda se ne može razvijati bez smanjenja broja u njoj zaposlenih ruku. To omogućava prestrukturiranje i mijenjanje poljoprivrede, povećanje prosječnog posjeda i uvođenje meha-nizacije. U svim razvijenim zemljama u kojima je transfer poljoprivredne radne snage u druge djelatnosti intenzivan, odvija se okrupnjavanje zemlji-šnih posjeda, progresivna mehanizacija i porast produktivnosti rada.¹¹ Me-

⁹ Da podsjetimo: u ranije citiranoj knjizi dr Ivanka Ginić daje tri projekcije broja gradskog stanovništva za 1966. i 1971. godinu. Prema prvoj, koju ona smatra najvjerojatnijom, postotak gradskog stanovništva bi za te dvije godine iznosio 31,7% odnosno 34,6%, a prema drugoj varijanti — 32,2% i 36,1%. Treća se varijanta, međutim, zasniva na konstantnom broju gradova iz 1953. godine.

¹⁰ Disperzija industrije u seoska područja sastavni je dio planova ruralnog razvoja u nekim zemljama. Seoska radna snaga, vezana za posjed, nudi neke prednosti industriji. No pitanje je izbora vrste industrije koju se u selo može locirati, ali i faze ekonomskog razvoja kada se bez mnogo rizika u selo može disperzirati industrija.

¹¹ U prošloj deceniji (1950—1960) prosječna veličina gospodarstva povećala se u Austriji za 10%, SR Njemačkoj za 18%, Belgiji 21%, Kanadi 28%, Danskoj 4%, SAD-u 41%, Islandu 81%, Luksemburgu

đutim, ubrzani eksodus treba pratiti i agrarna politika koja će kreirati mehanizme za strukturno prilagođavanje poljoprivrede nastalim promjenama. U zapadnoevropskim zemljama cilj je stvaranje tzv. životno sposobnog gospodarstva (exploitation viable) koje poljoprivrednicima može osigurati paritet dohotka u odnosu na druge kategorije stanovništva, za kojima oni zaostaju. Prosječna veličina tog gospodarstva, kao i njegove proizvodne mogućnosti, sve više se povećava, a donosi se mnogo mjera koje olakšavaju okrupnjavanje i napuštanje sitnih, ekonomski neopravdanih gospodarstava, te zapošljavanje stanovnika koji žive na njima.

U Jugoslaviji se broj individualnih gospodarstava do sada povećavao. Godine 1900. bilo ih je 1.380 tisuća, 1931. godine 2.069 tisuća, 1949. godine 2.605 tisuća, 1960. godine 2.618 tisuća, a prema popisu iz 1969. godine bilo ih je 2.634 tisuće. To je, u odnosu na 1960. godinu, povećanje od 0,6%. U našim razvijenijim područjima broj gospodarstava u zadnjem periodu opada. Između 1960. i 1969. godine broj gospodarstava u Hrvatskoj opao je za 5,7%, u Sloveniji za 6,2%, a u Vojvodini za 6,5%. Broj gospodarstava se smanjio i u Crnoj Gori — za 1,5%, a povećao se u nerazvijenim područjima: u Bosni i Hercegovini za 12,7%, Makedoniji za 2,5%, Kosovu za 7,8%, užoj Srbiji za 2,3%. Tendencija kretanja indicira da se broj individualnih gospodarstava u nas nalazi na najvišoj tački i da će on uskoro početi opadati, odnosno da će se početi osjetnije smanjivati broj proizvodnih jedinica u poljoprivredi. Za tu očekivanu situaciju nismo pripremljeni. Naime, nema dugoročnije razrađenih i diferenciranih koncepata naše agrarne politike. Društveni sektor uglavnom je lociran u rajonima povoljnim za poljoprivredu, prvenstveno u Slavoniji i Vojvodini, pa ne može preuzimati sve zemljišne kapacitete koji se zbog iseljavanja poljoprivrednika zapuštaju i ne obrađuju. Iako je podruštvljavanje zemljišta krajnji cilj socijalističke preobrazbe sela, ne znači da u očekivanju njegove realizacije treba konzervirati postojeću strukturu individualnog sektora. Smatramo da bi trebalo izraditi mehanizme prilagođavanja individualnog sektora sve većem agrarnom eksodusu, utoliko više što se pokazalo da to nije u suprotnosti s dugoročnim i globalnim ciljem našeg društva — podruštvljavanjem poljoprivrede. *Snažnija individualna poljoprivreda omogućuje brži eksodus.*¹² Početni znaci poboljšavanja proizvodnih mogućnosti individualnih gospodarstava pokazali su se u posljednjih nekoliko godina (krajem 1967. godine individualna gospodarstva raspolagala su s oko 12 tisuća traktora!), ali su neki politički razlozi inicirali neopravdane sumnje u ispravnost ekonomskog jačanja individualnih gospodarstava.

Dakle, eksodus je ekonomski pozitivan, ali zahtijeva dinamičko prilagođavanje inače inertnih agrarnih struktura, koje su inače inertne.

Drugi stav prema iseljavanju sa sela i iz poljoprivrede je ideološke prirode. To iseljavanje se može ocjenjivati kao dobra ili kao loša stvar. Spomenimo, kao primjer, da je u Francuskoj unatrag 3—4 decenija bilo here-

31%, Norveškoj 6%, Nizozemskoj 32% i Švedskoj 14%. Pri tome se naravno smanjivao i broj posjeda. U SAD-u se smanjio broj ne samo po površini manjih farmi nego čak i onih u kategoriji 100—200 ha. Izvor: *Les faibles revenus dans l'agriculture*, Paris, OCDE, 1964]

U nas se, međutim, između 1960. i 1969. godine prosječno individualno gospodarstvo smanjilo od 4,24 na 3,80 ha površine. Naravno, u tom je razdoblju došlo do povećanja društvenog sektora — za više od 800 tisuća ha poljoprivrednih površina.

¹² Naime, u područjima gdje su povoljniji uvjeti individualne poljoprivredne proizvodnje (u Slavoniji i Vojvodini), upravo najbrže i nestaju individualna gospodarstva, a društvenim se gospodarstvima nude novi zemljišni kapaciteti.

tično govoriti o agrarnom eksodusu kao pozitivnom procesu. Cilj agrarne politike Treće Republike bio je konzerviranje struktura sela i poljoprivrede, koji su, kako su tvrdili ideolozi te politike, jedini u stanju osigurati uravnotežen i stabilan društveni život. Ta politika svojevrsnog agrarizma inspirirana je u drugoj polovini prošloga stoljeća, kada su radničke revolucije potresale ovu zemlju i kada je seljak bio dobrodošao saveznik u spašavanju režima.¹³ Danas su se, međutim, stvari izmijenile i pozitivni efekti eksodusa na globalnom planu privrede i društva sve su očigledniji.

Sve do prije nekoliko godina nastojanje i napor za brzim mijenjanjem struktura društva i privrede determinirali su u nas apriorno pozitivan stav prema napuštanju poljoprivrede i sela, koji je za posljedicu imao nepovoljniji ekonomski i politički status seljačkog stanovništva i sve veće okretanje tog stanovništva od zemljišnog posjeda i potcjenjivanje životnih mogućnosti koje posjed nudi. Taj stav je u mnogim svojim praktičnim aspektima bio ekcesivan. Moto je bio: od privatnog se posjeda nema što očekivati, on će se brzo ugasiti, pa je potrebno sve činiti da se ubrza neminovna evolucija. Stvarne prilike u zemlji i usporavanje ekonomskog rasta korigirali su takvo stanovište, pa je politika prema selu i privatnom posjedu sada znatno elastičnija i pozitivnija.

3. NEUJEDNACENOST ISELJAVANJA IZ SELA I POLJOPRIVREDE

U prošlosti su osnovni pravci iseljavanja u nas trasirani kroz tzv. meta-nastazička kretanja, o kojima je pisao J. Cvijić. Emigracioni je planinski rajon u središnjem dijelu zemlje (obuhvata oko 50% nacionalnog teritorija), a imigraciona su područja sjeverno od Save i Dunava, te prigradska područja, primorski pojas, doline Vardara, Morave i Bosne (radi se približno o četvrtini nacionalnog teritorija). »Iz planina se i dalje silazi u ravnice, od izvora rijeka prema ušćima, iz zagorja u prigorja i primorje, iz prostora udaljenih od komunikacija u prostore koji su izukrštavani njima, iz manjih sela u veća i iz besperspektivnih u prosperitetna, iz udaljenih od grada u prigradska i, najzad, iz svih sela u sve gradove«.¹⁴ Od seoskih naselja stanovnike privlače ona koja svojim ekonomskim, socijalnim i kulturnim funkcijama preuzimaju centralizirajuću ulogu za okolna sela. Neka od takvih sela s vremenom prerastaju u gradska naselja.

Međutim, iseljavanje nije veće iz najnerazvijenijih seoskih područja, gdje su životni uvjeti najnepovoljniji. Podaci pokazuju da je upravo u tim krajevima broj migranata relativno mali. Iako se to pravilo može primijeniti samo za šire teritorijalne cjeline — a time se neutralizira utjecaj drugih faktora — ono se ispoljava u prostornoj neujednačenosti eksodusa. Dok je u našim razvijenijim krajevima (Hrvatska, uža Srbija, Slovenija i Vojvodina) u razdoblju između 1949. i 1961. godine individualna gospodarstva napustilo 35% lica više od prirodnog priraštaja, u preostalom nerazvijenijem području (Kosovo, BiH, Makedonija i Crna Gora) individualna je gospodarstva napustio kontingent koji iznosi 55% od prirodnog priraštaja.¹⁵

¹³ Pečat takvoj politici dao je ministar poljoprivrede — a neko vrijeme i predsjednik vlade — Meline, koji je čak pisao o potrebi eksodusa iz gradova u sela.

¹⁴ Stipe Suvar: *Kulturni odnosi i njihova perspektiva u našem selu* (disertacija), Zagreb, 1965, str. 118.

¹⁵ Podaci su iz članka Petra Markovića: »Napuštanje individualnog poljoprivrednog gazdinstva«, *Naše teme*, 6/1965, str. 830.

U tom su pogledu instruktivni podaci o kretanju broja stanovnika na gospodarstvima, koje sadrže rezultati posljednjeg popisa poljoprivrede iz 1969. godine. Broj stanovnika na gospodarstvima se ukupno smanjio na oko 500 tisuća ili 4%, ali su regionalne razlike velike. Najveće smanjenje bilo je u Vojvodini — za 11,5%, zatim u Sloveniji — 10,1%, te u Hrvatskoj — 10,0%. Između 1960. i 1969. godine u Crnoj Gori se broj stanovnika na gospodarstvima smanjio za 8,9%, u Makedoniji za 6,9%, a užoj Srbiji za 6,2%. Međutim, u Bosni i Hercegovini taj se broj povećao za 8,1%, a na Kosovu za 10,9%. Prosjek smanjenja za Sloveniju, Hrvatsku i Vojvodinu je — 10,4%, a za ostalo područje — 0,2%.

Za iseljavanje nije dovoljna samo repulzivna snaga siromaštva i bijede, nego su za to potrebni i preduvjeti u ekonomskoj bazi, seoskoj sredini i porodici, kao i kanali socijalne pokretljivosti — škola, institucije za povezivanje sa svijetom, blizina industrijskih objekata i tome slično. Zatvorena, autarhična, siromašna sredina, koja u svakom pogledu zaostaje, nije u stanju da bez snažnijih vanjskih impulsa inicira znatniju migraciju. Upravo iz sela u kojima je zapošljavanjem izvan poljoprivrede iniciran proces deagrarizacije, definitivno je iseljavanje znatnije.¹⁶ Mogućnost zarade nepoljoprivrednog dohotka podiže životni nivo stanovništva, ali i aspiracije. Zbog toga se nove generacije školuju i odlaze.

Naglasit ćemo još jedan aspekt neujednačenosti iseljavanja koji je svakako značajan i interesantan. *Naime, materijalna sposobnost domaćinstava ima sve presudnije značenje za definitivno iseljavanje.* Siromašni nisu oni koji najlakše odlaze. Siromašni, naprotiv, imaju najviše poteškoća da odu. Oni imaju mali posjed koji im omogućava da prežive u selu, ali nemaju dovoljno sredstava da ostvare zadovoljavajuće životne uvjete u gradu. Oni su stoga više vezani za svoj mali zemljišni posjed, nego poljoprivrednici s većim posjedom i znatnijim materijalnim sredstvima. Veći posjed i veća materijalna sredstva pružaju pojedincima i veću slobodu izbora zanimanja i mjesta stanovanja.¹⁷ Siromašnijim poljoprivrednicima je više svojstveno sezonsko zapošljavanje ili zapošljavanje u samom selu.

Zbog masovnog pomjeranja stanovništva u toku rata, život je — kako je pisao dr Vladimir Bakarić — bio potpuno »izbačen iz zglobova«, naročito u planinskim područjima, što je bio značajan preduvjet kasnijeg iseljavanja. U toku intenzivne obnove i izgradnje, iseljavanje je zahvatilo sve slojeve stanovništva, a u prvom redu one koji su u selu imali najnepovoljnije uvjete života. Iseljavanje je pospješivao položaj seljaštva kao socijalnog sloja, masovno i besplatno školovanje, primjer i pomoć odseljene rodbine, susjeda i slično. Sada je, međutim, školovanje osnovni kanal za promjenu statusa i za prelazak iz seljačkog u druge društvene slojeve, pa stoga na iseljavanje sve više utječe kako udaljenost sela u odnosu na školska središta, tako i ekonomska snaga gospodarstava. Eksodus seoskih i poljoprivrednih stanovnika prema neprivrednim djelatnostima, odnosno gradovima selektivan je i u pogledu imovinskih mogućnosti.

¹⁶ Upozoravamo na zanimljivo istraživanje Jovana Bogdanovića, čiji su rezultati objavljeni u članku »Selo Gornje Romanovce u posleratnom periodu«, *Sociologija sela*, 7—8/1965, str. 76—88.

¹⁷ Slična zapažanja iznose i neki zapadni autori (npr. Henri Mendras). Međutim, s obzirom na to da su imovinske razlike u selu u naš neuporedivo manje, to su razlike veće kada se uspoređuju pojedini krajevi ili sela nego sama domaćinstva unutar sela. Pa ipak, te razlike postoje kako u pogledu obima iseljavanja tako i u pogledu postizanja statusa u nepoljoprivrednom zanimanju.

Dosta se pisalo o tome kako je seoska omladina defavorizirana u školovanju u odnosu na druge slojeve omladine. Tome se može dodati da je u odnosu na mogućnosti školovanja defavorizirana omladina iz zaostalih i zabačenijih sela kada se usporedi s omladinom koja živi u selima bliže gradskih centara.

Neravnopravnost u ostvarenju prava na školovanje proizlazi iz nejednakih ekonomskih mogućnosti gospodarstava. Naime, stanovnici više iseljavaju s većih i ekonomski snažnijih posjeda. Stanovnici s manjih i ekonomski slabijih posjeda češće se zapošljavaju u selu ili u obližnjim privrednim centrima, postajući tako seljaci-radnici.¹⁸ Za perspektivu poljoprivredne proizvodnje na individualnom sektoru nepovoljno je to što na taj način slabe ili se gase najposobnije proizvodne jedinice. Istovremeno, migranti s većih i ekonomski jačih posjeda postižu povoljniji status u nepoljoprivrednom zanimanju. Na taj način se iz sela i poljoprivrede u grad odnosno u nepoljoprivredne djelatnosti transferiraju i imovinske i socijalne razlike koje su među migrantima postojale u njihovoj »zoni odlaska«.¹⁹

Bilo bi neopravdano ako bi se kao preduvjeti za iseljavanje zapostavili neki drugi neekonomski faktori kao: tradicija iseljavanja, etnička pripadnost, koherencija i uravnoteženost seoske sredine, prirodni faktori itd. Po tome se u mnogome razlikuju pojedini naši nerazvijeni krajevi. Iseljavanje je mnogo veće iz Like, Banije, Korduna i dalmatinske Zagore nego iz istočne Bosne i Sandžaka. Moglo bi se reći da se iseljavanje ubrzava prelaskom jednog »praga«, tj. nakon kumuliranja uvjeta, kada dotična seoska sredina postaje neuravnotežena, kada počinju pucati karike zaokruženog socijalnog života, kada iz nje nestaju institucije kao što su škola, pošta, prodavaonica, zadruga ili industrijski pogon. Veoma raznovrstan splet okolnosti, uzetih pojedinačno i ujedinjenih u skupni kvalitet, ubrzava ili usporava eksodus. Ekonomski motivi nisu uvijek najprimarniji. Ne odlazi se više samo »trbuhom za kruhom«, nego da se »vidi svijet«, da se stekne samostalnost, drugačiji socijalni status, da se uđe u vrtlog dinamičnog življenja koje sve više zahvaća i one grupe stanonvištva koje su dugo vremena bile smještene na margini društva, u prvom redu seljaštvo.

Za analizu posljedica eksodusa, veoma je važno tko odlazi. *U prvom redu odlaze mladi.* Mogućnosti za odlazak i izmjenu zanimanja nalaze putem školovanja, udaje (a rjeđe ženidbe), nakon odsluženja vojnog roka, radnih akcija, sezonskog rada. Mladi čovjek se nalazi pred životnom raskrsnicom. On ima više hrabrosti i slobode za izbor.

Orijentacija na nepoljoprivredna zanimanja je izvanredno velika kod naše omladine, naročito kod one koja završava osmogodišnju školu. Prema jednom istraživanju Agrarnog instituta, od 1922 učenika osmih razreda osmogodišnje škole, samo ih se 3,9% opredijelilo za ostajanje na posjedu. Situacija je nešto drugačija kod onih omladinaca i omladinki koji su napustili školovanje i već rade na gospodarstvu odnosno u kućanstvu. Od 1.713

¹⁸ Ako se složimo u pretpostavci da ekonomska snaga gospodarstva ovisi o veličini zemljišnog posjeda, onda tome u prilog možemo navesti rezultate ankete koju smo 1968. godine (na uzorku 815 individualnih gospodarstava) proveli u 25 sela u Hrvatskoj. Prema tim podacima u razdoblju između 1960. i 1967. godine na svako odseljeno lice s posjeda do 2 ha dolazilo je 7,7 gospodarstava, s 2–5 ha 5,7 gospodarstava, s 5–8 ha 4,6 gospodarstava i s preko 8 ha — 3 gospodarstva. (Vlado Puljiz i suradnici: *Socijalno-ekonomska struktura seoskih domaćinstava i gospodarstava u SR Hrvatskoj po kategorijama i regijama*, Zagreb, Agrarni institut, 1968, str. 47.)

¹⁹ Do istog zaključka došao je i Borislav J. Dimković ispitujući jedno sremsko selo. Vidi njegov članak: »Socijalna struktura i proces socijalnog raslojavanja seljaštva i deagrarizovanog stanovništva sela«, *Ekonomika poljoprivrede*, br. 12/1969, str. 851–861.

ispitanika oba spola, 55,8% ih namjerava ostati u poljoprivrednom zanimanju, dok ih 8,4% misli nastaviti školovanje, 17,9% promijeniti zanimanje, dok 17,9% nije o tome razmišljalo.²⁰

U većini slučajeva roditelji se slažu s planovima o promjeni zanimanja omladine. Dakle, omladina se »okrenula« od gospodarstva i sela, pa će u budućnosti veoma velik broj gospodarstava ostati bez poljoprivrednog nasljednika, ugasiti kao proizvodna jedinica.²¹ Uzroci takvom stanju su: nizak životni standard seljačkog stanovništva, ekonomska i socijalna nesamostalnost mladih u seljačkoj porodici, nedostupnost razonode, kulturnih doživljaja, neuglednost zanimanja, slabi izgledi za budućnost i slično.

Poznato je da je do sada u migracijama učestvovalo više muškaraca, dok su žene više ostajale. Naročito je vidljivo povećanje broja žena-poljoprivrednica. One su preuzimale teret poljoprivrednih poslova. Međutim, feminizacija poljoprivredne radne snage većim je dijelom proizvod polovične deagrarijacije, odnosno masovne pojave seljaka-radnika. Ne raspolaže se s tačnim podacima o tome koliko je učešće žena u migracijama, dakle prostornoj pokretljivosti. Iako je to učešće vjerojatno nešto manje nego za muškarce, razlika sigurno nije tako uočljiva kao kad se uzme u obzir i polovična deagrarijacija. *U budućnosti se, međutim, može očekivati veće učešće žena u ruralnom eksodusu. One predstavljaju njegov »drugi val«.* U razvijenijim zapadnim zemljama žene su sklonije iseljavanju, njih više privlači grad, one su manje vezane za seoski socijalni i ekonomski sistem, i kada je on dezintegriran — tu sklonost migracijama češće ostvaruju. Inače kada su i odselili, muškarci pokazuju veće sklonosti da se žene iz rodnog sela, nego što je to slučaj kod djevojaka. Mnoga istraživanja, kao i spomenuto istraživanje Agrarnog instituta, pokazala su da velik broj djevojaka percipira sklapanje braka kao mogućnost promjene statusa.²² Kod njih je brak značajan kanal socijalne pokretljivosti.

4. NEKOLIKO ZAPAZANJA O POSLJEDICAMA EKSODUSA NA NIVOU SELA

Reljefnija slika o posljedicama iseljavanja dobiva se ako se one promatraju na nivou jednog sela. Tada u oči više upadaju njegovi negativni efekti.

U tradicionalnom selu vladala je demografska i ekonomska autarhija, te kulturna homogenost. U ekonomskom pogledu, stanovništvo sela je zadovoljavalo sve svoje potrebe, a rijetki viškovi proizvoda mijenjali su se za druge neophodne proizvode. Prije od viška proizvoda postojao je demografski — višak ljudi. Demografska autarhija značila je endogamiju na

²⁰ Edhem Dilić: *Društveni položaj i problemi seljačke omladine*, Zagreb, Agrarni institut 1968, str. 122—123.

²¹ Kod nas se malo pažnje poklanja sve naglašenijoj pojavi tzv. vlasničkog absanteizma u poljoprivredi, koji je inače raširen u mnogim razvijenim zemljama. Naime, zbog velikog broja gospodarstava bez nasljednika koji će na njima ostati, ta gospodarstva dospijevaju u vlasništvo potomaka koji su otišli u grad ili drugo mjesto, odnosno koji su odsutni. U mnogo slučajeva, iz raznih razloga, odsutni vlasnici ne prodaju svoj posjed, nego ga održavaju davanjem u zakup ili slično. Takvi su posjedi neproductivni i predstavljaju slabe proizvodne jedinice. Odatle proizlazi i šteta za poljoprivrednu proizvodnju i nacionalnu ekonomiku u cjelini.

Vrijedno je spomenuti i sve češću kupovinu zemljišta oko većih gradova, i to za građevinske i rekreativne svrhe, što također ima reperkusije na proizvodnu efektivnost zemljišta.

U oba slučaja radi se o fenomenima koji će sve više narastati i koje bi trebalo svestrano ispitati prije nego se poduzmu neke mjere oko njihove regulacije.

²² Edhem Dilić, cit. rad, str. 23.

nivou jednog ili grupe sela.²³ I u kulturnom pogledu očitovala se homogenost, čiji su vanjski znaci bile razlike u jeziku u odnosu na susjedna sela, ponašanje, običaji, jedinstvena predstava svijeta, jedinstveni moral.

Danas se ponekad tvrdi da je unutar tradicionalnog sela postojala socijalna i profesionalna homogenost koju je razbila industrijalizacija. To je uglavnom netačno. Postojali su brojni seoski obrtnici, kućna industrija, postojala je cijela lepeza aktivnosti koje su doduše bile izmiješane s poljoprivredom, ali su dovoljno diferencirale seosko stanovništvo.

Duh kolektivnog života (*l'esprit du clocher*) sigurno nije u našim selima bio toliko razvijen, elaboriran i institucionaliziran kao u zapadnoevropskim zemljama klasične pajznerije. Većina naših sela nastala je, zbog veoma čestih promjena stanovništva, u zadnja dva stoljeća, ali je ipak u njima stvorena dosta snažna socijalna koherencija i kolektivni mehanizmi socijalnog života.

Što se dešava uporedo s iseljavanjem? Nestaje demografske, a potom i ekonomske autarhije. Ako odlazi višak ljudi, onda za njih treba i višak proizvoda. Selo su, međutim, napustili obrtnici, drugi socijalni segmenti, napušta ga omladina. Dolazi do redukcije ekonomskih funkcija, ali i do redukcije socijalnog života kojem je kako dobna tako i druga raznolikost osnovni preduvjet. Nekada su mladi stvarali društvenu klimu u selu, odrasli nosili ekonomski život i proizvodnju, a najstariji ostvarivali transmisiju kulturnog naslijeđa. *Sada mladi odlaze, ekonomski život se prenosi van sela, a kulturno naslijeđe se ne respektira. Poluge socijalnog sistema su srušene.* Zbog penetracije industrije i neprivrednih djelatnosti, u razvijenijim selima dolazi do heterogenizacije, u procesu redukcije ekonomskih funkcija osiromašene socijalne strukture seoskog društva. Međutim, seljaci-radnici, penzioneri, novi obrtnici su socijalne grupe koje su izdanci globalnih struktura koje predstavljaju spone sela s globalnim društvom, ali s druge strane slabe unutrašnji mehanizam seoskog sistema, njegovu zaokruženost. Selo se dezintegriira, uključuje u opće društvene tokove, a da pritom još uvijek nije našlo novu socijalnu i ekonomsku ravnotežu.

U našoj zemlji u sezonskim migracijama radne snage godišnje učestvuju 500—700 tisuća ljudi. No, postepeno se broj sezonaša smanjuje. Sezonske migracije su najveće iz siromašnih planinskih sela gdje nema mogućnosti stalne zarade u samom mjestu stanovanja ili blizu njega, a stanovnicima je teško ostvariti potpuno iseljavanje. Životno vezan za svoj posjed koji nema tržišnu vrijednost nego vrijednost samoodržavanja, sezonaš u konkretnoj situaciji pravi racionalni ekonomski izbor. No sezonsko odsustvovanje radne snage iz sela ima i svoj socijalni smisao, koji Rambaud naziva »pokušajem geografske slobode«. Socijalni je život u planinskim selima čvrsto strukturiran, pa sezonsko odlaženje na posao upravo znači neophodnu ventilaciju za slobodu ličnosti, poen za status i prestiž pojedinca unutar samog sela, gdje će se vratiti.

Ako sezonska odsutnost pojedinaca dulje traje, onda je ona priprema za trajnu migraciju. Tako se akumuliraju sredstva i uvjeti za preseljavanje cijele porodice. Kada to preseljavanje uzme veće razmjere, a upravo ga

²³ Prilikom jednog istraživanja Agrarnog instituta u selu Buševcu kod Zagreba zabilježena je karakteristična izjava jedne starice: »Kada sam se ja udala u treće selo (iz Turopolja u Buševac) bilo je rečeno da sam otišla u tuđi svijet, a ja sam npr. poudala sve svoje kćeri izvan naše republike...«.

Dr Stipe Šuvar, Vladimir Cvjetičanin, Svetozar Livada, Edhem Dilić: *Društvene promjene na selu* (poglavlje S. Livade), Agrarni institut, Zagreb, 1966, str. 283.

prethodna migracija stimulira, onda se brzo remete postojeće strukture sela, a ako su životni uvjeti za stanovništvo posebno nepovoljni, selo izumire.

Prema popisu iz 1961. godine u našoj zemlji broj stanovnika smanjio se u 52% naselja, a u Hrvatskoj čak i 68% naselja. Na putu nestajanja nalazi se nekoliko tisuća seoskih naselja.²⁴ Vršni se velika prostorna redistribucija stanovništva. Sadašnji razmještaj naselja bez sumnje je nepogodan za nove oblike ekonomskog i društvenog života. Međutim, ta prostorna redistribucija prouzrokuje mnoge ekonomske, socijalne i psihološke traume. Na žalost, o njima imamo posve uopćenu predodžbu, a daleko smo od praktičnih mjera za njihovo ublažavanje i usmjeravanje razvoja u poželjnom pravcu.

Summary:

THE EMIGRATION OF POPULATION FROM RURAL AREAS AND AGRICULTURE

In the first part of the article author quotes figures on the emigration of population from rural areas and agriculture in Yugoslavia in the 1950s and 1960s. The abandonment of agriculture (deagrarization) was more marked during the first period. From 1948 to 1961 a total of 2,848,000 inhabitants — an annual average of about 230,000 — gave up farming, and the proportion of the agricultural population decreased at an annual rate of 1.25%. During the second period (1961—1969) about 1,600,000 people (about 200,000 a year) gave up farming, and the rate of decrease of the agricultural population dropped to 1%. The migration from rural areas to towns was considerable lower during both periods since a large number of the inhabitants who gave up farming continued to live in rural settlements.

The author points to the economic importance of the decrease in the number of private smallholding and calls for a more studied agrarian policy which should include measures for ensuring the adjustment of agricultural structures to the growing emigration.

The rate of rural emigration and deagrarization varies considerably from region to region, but generally it is lower in economically undeveloped regions which offer fewer opportunities both for employment in non-agricultural activities and for spatial and social mobility.

Moreover, children from families which have a strong financial basis for social advance have better opportunities for obtaining education and training in non-agricultural skills than have those from poorer families. These differences are more marked at present than they were in the preceding period when the transition from agricultural to non-agricultural activities was mainly direct, without previous education and training for a new vocation.

As a rule the de-agrarization involves mostly young people and male persons. However, those who will give up farming and leave the rural community may be expected to contain a growing proportion of female persons in the future, because women are less tied to the family property and because marriage offers them a good chance for changing their social status.

In conclusion the author discusses the consequences which arise for the rural community from emigration and which, when emigration takes as massive pro-

²⁴ U citiranom radu grupe autora Agrarnog instituta S. Livada na strani 303 piše: »Našim smo preračunima utvrdili da je »izumrlo« ili izumire 5.326 sela u našoj zemlji. Naime, samo u posljednjih 15 godina od 3.755 seoskih naselja koja su promijenila nazive uslijed spajanja s drugim naseljima, u jednoj trećini njih stanovništvo je u potpunosti »iščezlo«, u drugoj trećini broj stanovnika rapidno opada, a u trećoj broj stanovnika je već danas samo simboličan«.

portions, are usually of an adverse nature. With the departure of young people and men, social life in the village begins to stagnate and the levers of the social system break down. In view of the fact that many Yugoslav rural settlements are dying out, the author calls for organized action which would relieve many of the adverse effect of their disappearance.

Резюме:

ПЕРЕДВИЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ИЗ СЕЛА И СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

В первой части автором приведены данные о передвижении населения из сел и сельского хозяйства в Югославии в 50-ых и 60-ых годах. Передвижение из сельского хозяйства (деаграризация) в первом периоде оказалось более интенсивным. В период с 1948 г. по 1961 г. сельское хозяйство покинуло 2.848 тысяч жителей или около 2.303 тысяч в год. Понижение сельскохозяйственного населения составляло 1,25‰ в год. Во втором периоде (1961—1969 гг.) сельское хозяйство покинуло около 1.600 тысяч жителей или 200 тысяч в год, что представляет 1‰ в год. Передвижение населения из сел в города в обоих периодах было значительно ниже ввиду того, что большая часть жителей покинувших сельское хозяйство осталась жить в селе.

Автор затем указывает на экономическую важность понижения числа единичных имуществ в сельском хозяйстве а также указывает на требование к более разработанной аграрной политике, авторы которой должны разработать способы применения структуры сельского хозяйства в отношении более интенсивного движения.

Переселение из села и сельского хозяйства в региональном отношении весьма неравномерно. В областях у которых неразвито сельское хозяйство процент деаграризации ниже, вследствие ограниченной занятости вне сельскохозяйственного сектора и ввиду незначительной и более замкнутой возможности просторного и общественного движения.

Кроме того, более благоприятные условия для образования и выбора занятия у детей богатых крестьян у которых сильнее материальная основа обещающая социальный рост.

В настоящее время эти различия сильнее выражены чем в предшествующем периоде когда передвижение из сельскохозяйственного сектора в другие секторы было более непосредственно и когда не требовалось предварительного образования и подготовки к новым занятиям.

Как правило, молодые люди — мужчины больше всего покидают село, тогда как нужно ожидать и участие женщин в передвижении из сельского хозяйства и сел и этим процент переселения увеличится. Участие женщин в передвижении поясняется незначительной связанностью к семейному хозяйству и вступлением в брак открывающий новую возможность изменения социального положения.

В заключительной части статьи автор рассматривает последствия переселений на уровне села, которые в случае массового передвижения, обычно отрицательны. Село покидают мужчины и молодежь, вследствие чего останавливается общественная жизнь и нарушается движущая сила социальной системы. Учитывая исчезание многих селений, автор указывает на необходимость проведения организованной акции с целью уменьшить тяготы вызванные исчезанием этих сел.